


## **Virtual Mosques: A Jurisprudential Analysis of the Presence of Mosques in Cyberspace**

Meysam Farokhi<sup>1</sup>

 0000-0003-0430-7192

### **Abstract**

The aforementioned article examines the concept of virtual mosques from a jurisprudential perspective. The researcher has attempted to theoretically examine the evidence of prohibition and the evidence of permissibility of using virtual mosques by using an analytical method and reflecting on jurisprudential sources. On the one hand, by citing the evidence of prohibition of misleading books, the rule of negating falsehood, the obligation of forbidding evil, the prohibition of innovation and distortion in religion, the prohibition of spreading lies and rumors, it is possible to rule on the prohibition of using virtual mosques. However, on the other hand, by rejecting the evidence of prohibition and citing evidence indicating the necessity of complete preparation against virtual attacks, the necessity of caring for Muslim affairs, the principle of propagating the religion of Islam in cyberspace, and the rule of negating hardship and hardship, the researcher has established the permissibility and permissibility of using virtual mosques. The results of the study indicate that, with the restrictions of the legal formula and physical location in the definition of a mosque, the term virtual mosque is a term with tolerance and tolerance aimed at explaining the position of a mosque in cyberspace. In practice, in cyberspace, in the context of mosque-related sites, Muslims cannot perform the obligatory prayer, but in terms of other functions and services that can be offered in cyberspace, such mosques can have an effective activity on the web. In other words, the use of a virtual mosque is permissible in itself, but if the use of virtual mosques causes misguidance, strengthens enemies, spreads prostitution and lies, and promotes evil in society.

**Keyword:** Mosque, cyberspace, virtual mosque, jurisprudence.

---

1- Associate Professor, Department of Communication and Cultural Studies, Refah Faculty, Tehran, Iran  
farokhi@refah.ac.ir



## مساجد مجازی: تحلیل فقهی حضور مسجد در فضای مجازی

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴

میثم فرخی<sup>۱</sup>

### چکیده

موضوع حضور مسجد در فضای مجازی ذیل مفهوم مسجد مجازی در دانش علوم ارتباطات مطرح می‌شود. در این راستا مقاله ذکور مفهوم مساجد مجازی را از دیدگاه فقهی بررسی می‌نماید. محقق با استفاده از روش تحلیلی و تأمل در منابع فقهی ادله حرمت و ادله جواز استفاده از مساجد مجازی را مورد مذاقه نظری قرار داده است. از یکسو با استناد به ادله حرمت کتب ضلال، قاعده نفی سبیل، وجوب نهی از منکر، حرمت بدعت و تحریف در دین، حرمت نشر اکاذیب و شایعه می‌توان به حرمت استفاده از مساجد مجازی حکم کرد؛ اما در مقابل با رد ادله حرمت و استناد به ادله دال بر ضرورت آمادگی کامل در برابر تهاجم مجازی، ضرورت اهتمام به امور مسلمانان، اصل تبلیغ دین اسلام در فضای مجازی و قاعده نفی عسر و حرج قائل به حرمت و جواز استفاده از مساجد مجازی شد. نتایج پژوهش حاکی از آن است با قیود صیغه شرعی و مکان فیزیکی در تعریف مسجد، تعبیر مسجد مجازی اصطلاحی با تسامح و تساهل ناظر به تبیین جایگاه مسجد در فضای مجازی است و عملاً در فضای مجازی در بستر تارنماهای مرتبط با مسجد، مسلمانان نمی‌توانند به فریضه نماز بپردازند؛ اما در مورد سایر کارکردها و خدماتی که قابل عرضه در فضای مجازی هستند، این‌گونه از مساجد در بستر وب می‌تواند فعالیت تأثیرگذار داشته باشند. به بیان دیگر استفاده از مسجد مجازی فی‌نفسه مجاز است به‌ویژه برای کسانی که دانش، مهارت کافی برای استفاده از این فضای رسانه‌ای را دارند و اجب است که از این محیط مجازی برای تبلیغ، دعوت و ترویج معارف دینی و اصول انقلاب اسلامی استفاده نمایند. همچنین حضور مسجد در فضای مجازی و بازتاب فعالیت مساجد در این بستر نوعی واکنش فعالانه در حوزه فرهنگی و اعتقادی جامعه تلقی می‌شود. به بیان دیگر با توجه به سرعت انتقال مطالب در فضای مجازی می‌توان پاسخ بسیاری از شبهات، چالش‌ها، مسائل مستحدثه را از بستر مساجد مجازی به مخاطبان متدین ارائه نمود و باعث تنویر افکار عمومی در جامعه شد؛ اما اگر استفاده از مساجد مجازی موجب اضلال، تقویت دشمنان، اشاعه فحشا و کذب، ترویج منکرات در جامعه گردد، استفاده از آن جایز نیست و حکومت اسلامی موظف به مداخله جهت نظارت و رصد در این زمینه است.

### واژگان کلیدی

مسجد، فضای مجازی، مسجد مجازی، فقه.

۱. دانشیار گروه ارتباطات و مطالعات فرهنگی دانشکده غیرانتفاعی رفاه، تهران، ایران farokhi@refah.ac.ir

## مقدمه

نسبت دین با عرصه‌های گوناگون از دیرباز ذهن و اندیشه بسیاری از متفکران و پژوهشگران جوامع بشری را به خود مشغول کرده است. به همین جهت است که بحث از نسبت دین با هر یک از عناوین علم، تاریخ، فناوری، جامعه، اقتصاد، سیاست، زبان، هنر و ... واجد گفتمان‌های بس طولانی و غنی در تفکر بشری است. دلیل این توجهات از نیاز جدی بشر به دین سرچشمه می‌گیرد، در این راستا نیز رسانه مستثنی نیست (فرخی، ۱۳۹۳، ص. ۶۳). در این زمینه باید اشاره نمود یکی از تغییرات بزرگ در طول دوران اخیر، تغییر در حوزه ارتباطات بشری و پیدایش فضای مجازی است که از یک‌سو حکایت از نیاز جامعه نوین به این بستر نوین برای جابه‌جایی سریع اطلاعات، گسترش دانش و نیاز به سرگرمی و تفریح می‌کند و از سوی دیگر خود این ابزار تأثیر بسیار مشهودی بر ایجاد نیازها و خواسته‌های جدید برای بشر نوین دارد. به بیان دیگر ارتباطات میان انسان‌ها در یک حیطه زمانی، متکی بر ارتباط چهره‌به‌چهره و نحوه تعاملات آن‌ها با یکدیگر بود ولی با ظهور ابزارهای ارتباطی نوین، این جریان شکل جدیدی به خود گرفت و پیشرفت فناوری در تولید و ارائه پیام، روابط میان انسان‌ها را به شدت تحت‌الشعاع خود قرار داد (بیاهنر، ۱۳۸۷، صص. ۱۸-۱۹).

یکی از نهادهای دینی که مبتنی بر ارتباطات سنتی است مسجد است. مسجد در فرهنگ اسلامی از جایگاه بسیار رفیع و والایی برخوردار است به گونه‌ای که به عنوان خانه خدا بر روی زمین، جایگاه پیامبران و بهترین مکان معرفی شده است. مسجد، از زمان ظهور اسلام به عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. علت نامگذاری آن بدین جهت است که «در فرهنگ دینی نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مسجد یعنی جایگاه سجده و سجده اوج عبادت و بندگی انسان برای خداست. در حقیقت برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال مسجد است» (ضرابی، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۰). این پایگاه دینی در طول تاریخ اسلام نه فقط محل عبادت و مناجات بوده بلکه مرکز تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی، اقتصادی، نظامی و مکان نشر معارف دینی و کانون تربیت انسان‌های متعهد به‌ویژه جوانان و جایگاه حل معضلات امت

اسلامی و محور وحدت مسلمانان و پشتوانه محکم برای نظام اسلامی محسوب می‌شده است. این نهاد فرهنگی و ارتباطی از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که «به‌عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است (Mowlana, 1996, p. 148).

با تحولات فناوری اخیر امروز در فضای مجازی می‌توان پورتال یا تارنماهایی در اینترنت با عنوان مسجد مجازی<sup>۱</sup> را رصد نمود که به فعالیت‌ها و کنشگری دینی می‌پردازند. این مفهوم که در فضای علمی هم ظهور و بروز دارد همانند سایر مفاهیم علمی در فضای مجازی، قابل بحث و بررسی است. در این پژوهش تلاش شده است استفاده از مسجد در فضای مجازی از دیدگاه فقهی تحلیل شود.

## ۱- سابقه پژوهش

در زمینه ارتباط فناوری و دین مطالعاتی قابل توجهی در فضای علمی صورت گرفته است که لزوماً محدود به فضای مجازی، اینترنت و بستر دیجیتال در حوزه مسجد نیست بلکه حوزه سازمان‌های مذهبی، تبلیغ دین و دعوت مجازی را مدنظر قرار می‌دهد که مساجد مجازی نیز ذیل این حوزه قابل بحث و بررسی می‌باشند. ناظر به موضوع مساجد مجازی با رویکرد فقهی هم با بررسی‌های صورت گرفته پژوهشی انجام نشده است. چانا و دیگران<sup>۲</sup> (۲۰۲۵) به بررسی چگونگی پذیرش و استفاده از فناوری در مساجد به‌ویژه چگونگی تغییر خدمات مذهبی، مدیریت و مشارکت اجتماعی مساجد توسط فناوری‌های دیجیتال می‌پردازد. برای درک بهتر این پدیده، این مطالعه به قلمرو پایتختی اسلام‌آباد محدود شده است. این بررسی به دیگران امکان می‌دهد تا به‌طور مؤثر بر چگونگی بهبود دسترسی، ارتباطات و مشارکت توسط فناوری از طریق رسانه‌های اجتماعی، برنامه‌های تلفن‌های هوشمند و سیستم‌های صوتی و تصویری و غیره تأکید کنند. سینجی<sup>۳</sup> (۲۰۲۱)

---

1. Virtual Mosque  
2. Channa et al.  
3. Cinjee

بررسی می‌کند که چگونه دیجیتالی شدن بر مساجد، به‌ویژه در محیط سکولار اروپای غربی تأثیر می‌گذارد. این مطالعه بر چگونگی استفاده مساجد و سایر نهادهای مذهبی از تارنماهای رسانه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، اینستاگرام، یوتیوب و توییتر برای انتشار آموزه‌های اسلامی، اعلام زمان نماز و ایجاد حس اجتماع در بین پیروان خود تأکید می‌کند. خجیر (۱۴۰۳) نیز در پژوهش خود به ارائه راهبرد استفاده بهینه شبکه‌های اجتماعی برای ارتقای فعالیت‌های تبلیغی و رسانه‌ای مساجد ایران می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که انتشار اخبار و تقویت شبکه‌سازی بین مسئولان مساجد و شهروندان جزء مهم‌ترین نقاط قوت و همبستگی اجتماعی کاذب و اخبار جعلی جزء مهم‌ترین نقاط ضعف، اقناع شبکه‌ای دین جزء مهم‌ترین نقاط فرصت و ترویج خرافات دینی به‌وسیله مغرضان جزء نقاط تهدید است. سیدی و حسین رسول‌زاده (۱۳۹۶) در پژوهش خود در ناظر به طرح راهبردی مساجد نسل آینده (منا)، مجموعه راهبردهایی را در دو سطح خرد و کلان جهت استفاده مساجد از ظرفیت فضای مجازی ارائه کرده‌اند. ایشان علاوه بر بررسی تهدیدها و فرصت‌های تعامل مساجد با فضای مجازی، در نهایت طرحی را ارائه کرده‌اند که در آن زیرساخت‌های مساجد برای فعالیت گسترده‌تر و بهتر و مفیدتر در فضای مجازی آماده باشد. جهانگیری سهرودی (۱۳۸۸)، در اثر خود با بررسی مسئله معابد و کلیساهای مجازی در جهان به این ایده پرداخته است که مسجد نیز می‌تواند به‌صورت مجازی خدمات ارائه دهد. او تلاش کرده استدلال مخالفان و موافقان این موضوع را بررسی کرده و در نهایت فرصت‌ها و چالش‌های این امر را توضیح دهد.

## ۲- مفاهیم پژوهش

### ۲-۱- فضای مجازی

فضای مجازی ریشه در سایبرنتیک<sup>۴</sup> دارد و سایبرنتیک به‌عنوان یک حوزه علمی به

سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم در ایالات متحده برمی‌گردد. شکرخواه (۱۳۹۰)، در کتاب واژه‌نامه ارتباطات برای واژه سایبراسپیس<sup>۵</sup> (اتصال رایانه و مغز) این تعریف را ذکر می‌کند: «این عبارت از رمان معروف نورمانسر<sup>۶</sup> اثر ویلیام گیبسون<sup>۷</sup> که در سال ۱۹۸۴ منتشر اقتباس شده است و به معنی عرضه گرافیکی داده‌های استخراج‌شده از هر رایانه در نظام انسانی است. این واژه امروز معنای عصر اطلاعات، سرزمین رایانه‌ها، عصر اتصال مغزها و رایانه‌ها، فضای اینترنت و فضای حاصل از شبکه‌های رایانه‌ای را به خود گرفته است. ویلیام گیبسون در کتاب خود از کلمه ماتریکس<sup>۸</sup> برای توصیف واژه سایبراسپیس استفاده کرد و همین کلمه بعدها به نام یک فیلم تبدیل شد. فیلمی که مثل رمان سایبر اسپیس روایتگر جامعه‌ای بود که انسان‌هایش با خطوط نامرئی به هم متصل شده‌اند و رایانه‌ها اطلاعات موجود در این فضا را از هر نقطه‌ای به نقطه دیگر منتقل می‌کنند و این فضای پیچیده در واقع بازتاباننده شبکه‌ای نادیدنی از خطوط است که هم ارتباطات فرد را با دیگران و جهان خارج برقرار می‌سازد و هم ضروریات و نیازهای زندگی انسان‌ها را تأمین می‌کند» (شکرخواه، ۱۳۹۰، ص. ۵۸).

عاملی در تعریف فضای مجازی می‌گوید: فضای مجازی واژه‌ای است که از ترکیب دو واژه سایبرنتیک و اسپیس گرفته شده است. نخستین بار ویلیام گیبسون، رمان‌نویس علمی-تخیلی این واژه را در رمان نورمانسر به کار برد و امروزه کاربرد این واژه به قدری گسترش یافته است که فضای مجازی را جهانی تعریف کرده‌اند که به موازات جهان واقعی در اختیار انسان و جامعه انسانی قرار گرفته است و بخش مهمی از جریان‌های زندگی روزمره بشری در آن جریان دارد. فضای مجازی یک جهان بدون بدن و برخاسته از پیشرفت‌های فناورانه نوین است که در قالب فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی، شبکه‌ای از عقاید و باورها را در قالب دادوستد بیت انتقال می‌دهد و به عقید بل، فضای مجازی فضای جدیدی است که خدمات رایانه‌ای، تلفن همراه و برخی رسانه‌های جدید تنها گوشه‌ای از آن به‌شمار می‌آیند (عاملی، ۱۳۹۰، ص. ۴۱۳). فضای مجازی یک شبکه

5. Cyberspace  
6. Neuromancer  
7. William Gibson  
8. Matrix

گسترده جهانی است که شبکه‌های مختلف رایانه‌ای در اندازه‌های متعدد و حتی رایانه‌های شخصی را با استفاده از سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای گوناگون و با قراردادهای ارتباطی به یکدیگر وصل می‌کند. فناوری‌های ارتباط راه دور اساس فضای مجازی را تشکیل می‌دهند (Whittaker, 2004).

فضای مجازی منطقه‌ای است که به سرعت در حال تحول است و ویژگی‌ها و کاربردهای جدید و نوظهور دارد (Davies, 2017, p.189). فضای مجازی از صدها هزار رایانه به هم پیوسته، سرور، روتر، سوئیچ و کابل‌های فیبر نوری تشکیل شده است که امکان کار کردن زیرساخت‌های مهم را فراهم می‌کنند (Purpura, 2008, p. 410). اسماعیلی و نصراللهی هم پس از طرح پنج مؤلفه در مفهوم فرهنگی - ارتباطی فضای مجازی شامل وجود ارتباطات اجتماعی، نقش واسطه‌ای رایانه‌ها در فضای ارتباطی، غیرفیزیکی و غیرجسمی بودن، بستر دیجیتال و تعاملی بودن فضای مجازی تعریف ذیل را مطرح می‌کنند: در یک جمع‌بندی از مؤلفه‌های مطرح‌شده، شاید بتوان این تعریف از فضای مجازی را ارائه کرد که فضای مجازی، قلمرو و محیطی غیرفیزیکی و تخیلی از ارتباطات اجتماعی تعاملی است که از طریق رایانه‌های به هم متصل بر بستر دیجیتال شکل می‌گیرد (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰).

نکته مهم آن است که بسیاری به اشتباه فضای مجازی را با اینترنت یا دیگر شبکه‌های برآمده از فناوری اطلاعات و ارتباطات یکسان می‌گیرند؛ اما بایستی توجه نمود که اولاً آنچه فضای مجازی را فضای مجازی می‌کند اتصال فناوری‌های اطلاعات، توسط فناوری‌های ارتباطات نیست بلکه نظر مثبت کاربران است که این نوع از اتصال را مؤثر دانسته و فضای مجازی را در حکم علام واقع مؤثر می‌سازد. ثانیاً اینترنت یکی از شبکه‌های ممکن در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات است که می‌توان در کنار آن، شبکه‌های بسیار دیگری ایجاد شود. پس می‌توان گفت شبکه اطلاعاتی و ارتباطی، به نوعی ابزار و ادواتی از سنخ فناوری اطلاعات و ارتباطات است که چنانچه انسان‌ها برای تعاملات اجتماعی خود به کار ببندند؛ در اثر این تعاملات، نظام‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و سرجمع این نظام‌ها را فضای مجازی می‌نامند و این فضای مجازی در حکم فضای

واقعی است (آزادی احمدآبادی و دیگران، ۱۴۰۰، ص. ۱۴۲-۱۴۳)؛ بنابراین در یک جمع‌بندی می‌توان گفت فضای مجازی قلمرو و محیطی انتزاعی، غیرجسمی، رقومی (دیجیتال)، نامتناهی و بدون مرکز، از ارتباطات اجتماعی تعاملی انسان‌ها با یکدیگر و با اشیا به صورت فرامکان و فرازمان است.

## ۲-۲- مسجد

در بررسی لغوی واژه مسجد در کتاب‌های لغت، نظرهای نزدیک و مشابهی دیده می‌شود. ابن‌منظور در *لسان العرب* درباره مسجد می‌نویسد: «مسجد و مسجد، جایی است که در آن سجد می‌کنند و مفرد مساجد است» (ابن‌منظور، ۱۴۲۰ق: ۱۳۲).

در *تاج العروس*، ذیل کلمه مسجد که از ریشه «سجد، سجودا» است چنین آمده است: «مسجد به کسر جیم، هر جایگاهی است که در آن سجده کنند» (حسینی‌الزبیدی، ۱۴۱۴ق: ۱۷۴). بطرس بستانی در *محیط المحيط* می‌نویسد:

«سجد، یسجد، سجودا، خضع و انحنی: سجده به معنای خم کرده پشت، همراه با پایین آوردن سر است و شرعاً به گذاشتن پیشانی و بینی بر زمین و غیر آن گفته می‌شود و مسجد جایی است که در آن سجده کنند و هر جایگاهی که در آن عبادت مسلمانان انجام گیرد، مسجد است» (البستانی، ۱۴۱۷ق: ۳۹۶).

راغب اصفهانی در *المفردات فی غریب القرآن* ذیل ماده «سجد» به تفصیل در این باره سخن می‌گوید و می‌نویسد:

«اصل سجود به معنای تطامن و تذلل است که برای تذلل در مقابل خدا و عبادت او قرار داده شده که بر دو نوع اختیاری و تسخیری است و سجود در شرع برای رکن مخصوص نماز و شبیه آن از قبیل سجده شکر و سجده آیات واجب‌السجده قرار داده شده است و گاهی به نماز، سجده می‌گویند، چنان‌که خدای متعال می‌فرماید: «و ادبار السجود» یعنی در پشت سر نمازها» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۴۶۹).

با توجه به ورود این واژه به زبان فارسی و استعمال کامل آن در این زبان، در مراجعه به لغت‌نامه‌های فارسی، معانی ذیل برای مسجد به دست آمده است:

«سر بر زمین نهادن، محل و موضعی که در آن سجده کنند و هر محلی که در آن عبادت کنند و از آن جمله است اطلاق مسجد بر جامع؛ و گویند مسجد با کسر جیم، اسم محل عبادت است، خواه در آنجا سجود کنند یا نکنند. مسجد به خانه خدا، محل سجود، جای نماز خواندن، خانه‌ای که برای گزاردن نماز ساکنان محله یا شهری می‌سازند، گویند (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۴۲۱۶).

مسجد در اصل واژه‌ای عربی از ریشه (سَجَدَ) به معنی سجده‌گاه است، گرچه برخی آن را واژه معرب از لغت آرامی به نام (مزگت) می‌دانند (معین، ۱۳۷۱، ص. ۴۱۰۶). اساساً علت نهادن نام مسجد بر چنین مکانی از آن روست که جایگاه سجده و تواضع در پیشگاه خداوند متعال است. سجده مظهر بندگی و کرنش کردن در برابر حق تعالی است و در میان تمامی عبادت‌ها حتی نسبت به دیگر اجزای نماز نیز از شرافت و برتری ویژه‌ای برخوردار است؛ بنابراین مسجد به معنای محل سجده و نماز و در واقع به معنای جایگاه عبادت و یاد خداوند متعال است.

در تعریف دیگر آمده است: مسجد مکانی عمومی و معین دارای صیغه شرعی که به مثابه اصیل‌ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی قلمداد شود که دارای ظرفیت‌های نهفته عبادی، آموزشی، تربیتی، اجتماعی و سیاسی برای نقش‌آفرینی پیرامون حیات فردی و اجتماعی مسلمانان در جامعه اسلامی است (فرخی، ۱۳۹۵، صص. ۳۱۵-۳۱۶). این واژه به صورت مفرد (مسجد) و جمع (المساجد) جمعاً ۲۸ بار در قرآن به کار رفته است که ۱۵ بار آن به صورت المسجد الحرام - مسجدی که کعبه در آن قرار دارد - و یکبار نیز به صورت المسجد الاقصی - مسجد معروف بیت المقدس - آمده است (عبدالباقی، ۱۳۶۴ق، ص. ۳۴۵).

## ۲-۳- مساجد مجازی

برخی از صاحب‌نظران و اندیشمندان مساجد مجازی را به مثابه سکو (پلتفرم) دیجیتال مدنظر قرار می‌دهند و مساجد مجازی را در این بستر تحلیل می‌کنند. در این راستا،

بصری<sup>۹</sup> معتقد است: اصطلاح «مساجد مجازی» به سکوها‌های دیجیتالی اشاره دارد که عبادت اسلامی و مشارکت جامعه را تسهیل می‌کند، به‌ویژه در پاسخ به چالش‌های ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹. این فضاها‌های مجازی به‌عنوان جایگزین‌های قابل‌توجهی برای مساجد سنتی ظهور کرده‌اند و امکان ادامه شیوه‌های مذهبی و ارتباطات جامعه را در قالب دیجیتال فراهم می‌کند (Basri, 2022, pp. 146-147). رملی و دیگران<sup>۱۰</sup> نیز بر این باورند که مساجد مجازی به دامنه<sup>۱۱</sup> دیجیتالی اشاره دارند که شیوه‌های مذهبی و مشارکت جامعه را تسهیل می‌کنند و به نمازگزاران اجازه می‌دهد ارتباط برقرار کنند، در خدمات شرکت کنند و به منابع معنوی برخط دسترسی پیدا کنند. این مفهوم منعکس‌کننده ماهیت تکامل فضاها‌های مقدس در زمینه پیشرفت‌های دیجیتال است (Ramli et al., 2021).

خَطوت<sup>۱۲</sup> واژه مسجد دیجیتال<sup>۱۳</sup> را به‌کار می‌برد و به نظر وی این مساجد بدین‌گونه هستند که همان‌طور که مساجد سنتی به‌عنوان فضاها‌های فیزیکی برای عبادت مذهبی، مشارکت اجتماعی و هدایت اخلاقی عمل می‌کنند، یک مسجد دیجیتال نیز یک همتای<sup>۱۴</sup> مجازی آن است - یک سکوی دیجیتال که برای تقویت توسعه اخلاقی، گفت‌وگو اخلاقی و ارتباط معنوی در عرصه دیجیتال طراحی شده است (Khatout, 2025, p. 712). سبای<sup>۱۵</sup> نیز معتقد است مسجد دیجیتال هم به‌عنوان یک مکان تجمع مجازی برای مؤمنان و هم ابزاری برای کنترل اجتماعی و تعریف مرجعیت در تفسیر برخط از مقدسات عمل می‌کند (Sabai, 2024, p. 193). خیری از تعبیر مسجد الکترونیکی<sup>۱۶</sup> استفاده می‌کند و بر این باور است که مساجد مذکور از این طریق به مخاطبان خدمت‌رسانی می‌کنند. خیری مساجد مذکور را بدین‌گونه تعریف می‌کند: مساجد الکترونیکی به‌معنای انتشار پیام مسجد با استفاده از ابزارهایی است که اینترنت در اختیار قرار می‌دهد و با بهره‌گیری از فناوری ارتباطات

9. Basri

10. Ramli et al

11. domain

12. Khatout

13. Digital Mosque

14. counterpart

15. Sbai

تعاملی نوین، آن را از طریق تلفن یا رایانه به اعضای جامعه نزدیک‌تر می‌کند (خیری، ۲۰۲۰). رمضان و دیگران<sup>۱۷</sup> بر این باورند که اصطلاح «مساجد مجازی» به تارنمای برخی اشاره دارد که به‌عنوان فضاهای دیجیتالی برای انتشار اطلاعات مذهبی و به‌روزرسانی‌های جامعه، مشابه مساجد سنتی، تقویت ارتباطات و مشارکت در جامعه عمل می‌کنند، همان‌طور که طرح مسجد الکترونیکی نشان می‌دهد (Ramadhan et al., 2022, pp. 44-45). خریرو<sup>۱۸</sup> در تعریف مساجد مجازی به فناوری‌های چندرسانه‌ای دیجیتال اشاره می‌کند. از دیدگاه وی اصطلاح «مساجد مجازی» به یک فناوری چندرسانه‌ای دیجیتال اشاره دارد که در آن شیوه‌های اسلامی، تعالیم و تعامل‌های اجتماعی با استفاده از این فناوری دیجیتال رخ می‌دهد. این فضاها شامل تارنماها، رسانه‌های اجتماعی و برنامه‌ها هستند که تعامل و بیان مذهبی را در میان جوامع مختلف مسلمان در فضای مجازی تسهیل می‌کنند (Khariroh, 2022, pp. 113-114). اس<sup>۱۹</sup> نیز بر این باور است که مساجد مجازی به الگوواره<sup>۲۰</sup> مسجد برخی اشاره دارند که فضاهای فیزیکی و دیجیتال را همگرا می‌دهند و به مسلمانان اجازه می‌دهد تا از طریق فناوری‌های دیجیتال در شیوه‌ها و تجربیات عمومی شرکت کنند و در نتیجه جنبه‌های سنتی عبادت در جامعه را ناظر به عصر دیجیتال تقویت کنند (As, 2006, p. 61). بر اساس نگاه بان<sup>۲۱</sup> نیز مساجد مجازی شامل فضاهای دیجیتال است که مسلمانان می‌توانند از طریق برنامه‌های چندرسانه‌ای به محتوای مذهبی دسترسی داشته باشند، در خطبه‌ها شرکت کنند و در فعالیت‌های جامعه شرکت کنند. این فضاهای دیجیتال شبکه‌سازی جهانی را تسهیل می‌کنند و تجربیات مذهبی را افزایش می‌دهند و محدودیت جغرافیایی را مرتفع می‌سازد (Bunt, 2000, pp. 40-41).

### ۳- بررسی مبانی فقهی استفاده از مساجد مجازی

مساجد مجازی از جمله مسائل جدید و مستحدثه است؛ بنابراین درباره جواز و عدم جواز

17. Ramadhan et al

18. Khariroh

19. As

20. paradigm

21. Bunt

از آنها باید به ادله و استنباط فقهی روی آورد. از دیدگاه فقهی با دو دسته از ادله: ادله حرمت و عدم جواز و درمقابل، ادله حلیت و جواز استفاده از مساجد مجازی. در ذیل به صورت تفصیلی به هر کدام از آنها پرداخته خواهد شد.

### ۳-۱- ادله حرمت و عدم جواز استفاده از مساجد مجازی

در فقه احکام به دو ساحت و دسته تقسیم می‌شوند: احکام اولیه و احکام ثانویه که به اعتبار عنوان اولیه و ثانویه بر موضوعات مرتبط با خود مترتب می‌گردند. اگرچه عموم و اطلاق کتاب و سنت و قواعد اولیه فقهی مانند قاعده حلیت، اصل اباحه، اصل برائت و... درباره عناوین موضوعی جدید و مستحدثه مثل مسجد مجازی حکم به جواز می‌دهد؛ اما به اعتبار عناوین ثانویه مترتب بر چنین مسائلی جدیدی، باید احکام ثانویه مقتضی را بر این موضوعات جدید حمل نمود چرا که در فرض تعارض حکم اولیه و ثانویه، حکم ثانویه مقدم است.

نهایندی در درس خارج فقه فضای مجازی بر این باور است که معمولاً یک اشتباه در فقه فضای مجازی رخ می‌دهد. براساس این، باید بین فقه مسائل فضای مجازی و فقه فضای مجازی تفاوت قائل شد. فقه در مسائل فضای مجازی یعنی مسائلی که در فضای مجازی اتفاق افتاده مثل حریم خصوصی در فضای مجازی، دروغ گفتن نوشتاری و مکتوب یا اشاعه فحشا و قمار در فضای مجازی. اینها مسائل در فضای مجازی است که در هر سکویی می‌تواند باشد؛ مثلاً مسئله اشاعه فحشا در ماهواره‌ها یا هر سکوی دیگری ممکن است روی دهد؛ اما وقتی از فقه فضای مجازی صحبت می‌کنیم، مقیاس کلان است؛ یعنی در آنجا اساساً از جزئیات آن موضوع بحث نمی‌کنیم (نهایندی، ۱۴۰۲؛ نهایندی، ۱۳۹۹). با این حال ادله‌ای که با استفاده از آنها می‌توان حکم به حرمت استفاده از مساجد مجازی نمود، بدین شرح است:

### ۳-۱-۱- حرمت کتب ضلال

ضلال از نظر لغوی به معنای گمراهی، گم شدن، هلاک شدن، فراموشی و غیره آمده است و از نظر قرآن کریم، در مقابل حق و هدایت است. شیخ مفید از اولین فقهای است که از

عدم حلیت کتب کفر و ضلال بحث کرده و معتقد است: «نگهداری کتب کفر جایز نیست و کاسبی از راه کتاب‌های ضلال و نگارش آنها حرام است» (مفید، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۸۸). مرحوم شیخ طوسی نیز از عدم جواز استنساخ از کتب کفر و ضلال سخن گفته است (طوسی، ۱۴۰۰ق، ص. ۵۵۸). مرحوم محقق حلی ضمن تأیید فقهای پیشین از حرمت و بطلان وصیت صرف مال برای چاپ کتب ضلال سخن می‌گوید (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، صص. ۲۶۴-۲۶۵). مرحوم آیت‌الله خویی هم در این زمینه معتقد به حرمت کتب ضلال و بیع و نشر آن می‌باشند و معتقد هستند: «شکی نیست که میان مسلمانان حرمت گمراه کردن مردم از مطالب بدیهی است؛ بنابراین اثبات آن نیازمند اجماع نیست (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۹).

مرحوم صاحب جواهر در بحث معرفی کتب ضلال هر کتاب گمراه‌کننده و غیررشاد را مدنظر قرار می‌دهد و کتب تورات و انجیل به دلیل تحریف شدن آنها، کتب فلاسفه مبنی بر انکار معاد، کتب بت‌پرستان و منکران معاد، کتب بدعت در دین مانند کتب جبر و کتب خوارج را از جمله کتب ضلال معرفی می‌کند (صاحب جواهر، ۱۳۶۲، ج ۱۲، صص. ۱۵۴-۱۵۹). شیخ انصاری در مورد معنا و مفهوم کتب ضلال سه احتمال می‌دهد: «احتمال اول آنکه مراد، هر آنچه ذاتاً باطل است باشد؛ احتمال دوم، به قصد و غرض گمراه کردن نوشته شده باشد و احتمال سوم، مراد هر مطلبی باشد که موجب گمراهی خواهد شد، حتی اگر مطالبش حق باشد، همانند برخی کتب عرفا و حکما که ظاهری ناپسند دارند ولی ادعا می‌شود، مقصود ظاهر آنها نیست. مرحوم شیخ بر احتمال سوم یعنی مضل و گمراه‌کننده بودن کتاب تأکید دارد و می‌گوید آنچه از عدم اختلاف فقها حاصل است، اینکه هرچه باعث گمراهی شود حرام است و کتاب‌هایی که در بردارنده باطل باشد بدون اینکه گمراهی ایجاد کند، نیز مالیت نداشته و معامله آن حرام خواهد بود چرا که خریدار از جانب آن به منفعت حلالی نمی‌رسد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۲۳۳). مرحوم آیت‌الله خویی می‌گوید: مراد از کتب ضلال آن است که برای گمراه کردن مردم نوشته شده باشد و مردم را چه در اعتقادات و چه در فروع احکام دین گمراه کند. پس کتاب‌های فحش، هجا، مسخره، داستان‌ها، حکایت‌ها و نشریات گمراه‌کننده، برخی نوشته‌های حکما، عرفا و نیز کتب سحر، کهانت و امثال آن که موجب اضلال است را دربرمی‌گیرد (خویی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص.

۲۵۴)؛ البته لفظ کتب در اینجا، منحصر در کتاب نیست و می‌تواند هرگونه وسیله انتقال پیام اعم از مقبره، مدرسه، فیلم، سینما، روزنامه، اطلاعیه، نوار، تلویزیون، ماهواره، رایانه را نیز شامل شود (مکارم شیرازی، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۴۲؛ قانع، ۱۳۹۱).  
در ادله حرمت حفظ کتب ضاله بر آیات و روایات قابل توجهی مثل موارد ذیل تأکید شده است:

« وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ » (سوره لقمان: آیه ۶): بعضی از مردم خریدار گفتار بازیچه هستند تا بدون علم مردم را از راه خدا گمراه کنند و راه خدا را مسخره می‌گیرند، آنان عذابی خفت آور دارند.

« وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ » (سوره حج: آیه ۳۱): و از گفتار باطل اجتناب ورزید.  
« و لما رواه فی تحف العقول و رساله المحکم و المتشابهه للسید عن الصادق (علیه السلام): و کل منهی عنه مما یتقرب به لغير الله و یقوی به الکفر و الشریک من جمیع وجوه المعاصی او باب یوهن به الحق فهو حرام بیعه و شراؤه و امساکه و ملکه و هبته و عاریته و جمیع التقلب فیہ الا فی حال تدعوا الضرورة فیہ الی ذلک... و ینجبر ضعفها بالعمل»: در روایتی در تحف العقول و رساله محکم و متشابهه سیدمرتضی (ره) از امام صادق (ع) نقل شده که فرمودند: (و حرام است) هر موردی که نهی شده و به وسیله آن غیر خدا و کفر و شرک تقویت می‌شود و یا هر مطلبی که حق در آن سبک شمرده شده است. خرید و فروش، نگهداری، بخشش، عاریه و هر فعالیتی پیرامون آن حرام است، مگر آنکه انجام آن اضطرار داشته باشد... ضعف سندی حدیث با عمل فقها جبران می‌شود (محقق نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۱۵۷). در کنار ادله نقلی، عقل و اجماع نیز به عنوان دلایل حرمت حفظ و نسخ کتب ضلال مطرح شده است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۲۳۳).

نحوه استدلال به دلایل فوق چنین است:

با توجه به اطلاق و عمومیت کتب ضلال به هرآنچه که موجب گمراهی مردم می‌شود و از طرف دیگر مفهوم مساجد مجازی که به عنوان یک وسیله و ابزار انتقال دهنده پیام به عموم مردم است، اینگونه فضاهای دینی در بستر مجازی هم می‌تواند مصداقی از کتب ضاله

تلقى می‌شود که حفظ و نگه‌داشت آن حرمت دارد؛ به‌بیان‌دیگر با توجه به حرمت حفظ کتب ضلال و وجوب اتلاف آن کتب، می‌توان ضاله بودن تارنماهای مرتبط با مساجد مجازی را استنتاج نمود. همچنین با توجه به ادله روایی فوق مساجد مجازی مانند کتب ضاله از مصادیق لهو الحدیث، قول زور و.. می‌باشند و نیز حرمت خرید لهو الحدیث، قول زور نسبت به هرگونه تعامل و استفاده از مساجد مجازی تعمیم دارد؛ زیرا بدین‌وسیله اضلال از طریق حق (صاحب جواهر، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۵۶؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ج ۴، ص. ۶۲) و دخول در غنا و لهو و لعب (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص. ۸۲) حاصل می‌گردد؛ اهداف و اغراضی که در حوزه مساجد مجازی نیز به جهت بستر و محیط سایبری امکان تحقق وجود دارد مضاف بر اینکه چنین فضایی امکان تزریق شبهات و انحراف اذهان عمومی را می‌تواند به همراه داشته باشد. در نتیجه برای صدق عنوان حرمت همین احتمالات کفایت می‌کند ولو یقین به محقق شدن اضلال، رجس و.. حاصل نشود.

**نقد و بررسی:** مقتضای ادله حرمت حفظ کتب ضلال و وجوب اتلاف آن کتب، از بین بردن تارنماهای انحرافی است؛ درحالی‌که ماهیت مساجد مجازی — چنانچه تبیین آن گذشت — دسترسی کاربران به محتوای اعتقادی، مذهبی و به‌بیان‌دیگر محتوای آموزنده و عدم پرداخت به تارنماهای انحرافی و شبهه‌آفرین است؛ بنابراین با توجه به حرمت حفظ کتب ضلال و وجوب اتلاف آن کتب، نمی‌توان ضاله بودن تارنماهای مرتبط با مساجد مجازی را استنتاج نمود. آنچه از ادله فهمیده می‌شود این است که حفظ، تولید، استنساخ، تعلیم، انتشار، خرید و فروش و استیجار محتوای ضاله حرام است؛ اما ذیل بحث حرمت کتب ضاله، اشاره مستقیمی به اجبار و جلوگیری از دسترسی دیگران نشده است (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص. ۷۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۸، ص. ۱۶۵)؛ بدین ترتیب استناد مستقل به حرمت کتب ضاله برای عدم جواز برای فعالیت مساجد مجازی صحیح به نظر نمی‌رسد و حداکثر می‌توان پذیرفت که این ادله، منکر بودن تعامل با محتوای ضاله را اثبات می‌کند. مسئله دیگر آن است که ملاک ضاله نبودن «یقین یا احتمال گمراه‌شدن شخص و تقویت باطل به آنها» دانسته شده است. برخی نیز ملاک را «نبود غرض مشروع» دانسته‌اند (محب‌الرحمن، صرامی و محب‌الرحمن، ۱۳۹۴، ص. ۴۵). با توجه به این نکات چنین

برداشت می‌شود که اصل حکم حرمت کتب ضلال جنبه شخصی دارد و خود مکلف باید چنین محتوایی را حرام تشخیص دهد. علاوه بر این‌ها فقها نسبت به حکم کتب ضاله استثنائاتی را قائل شده‌اند که با تأمل در آنها می‌توان فهمید که این حکم بسته به شرایط مکلف، موضوع حکم، اقتضائات زمان و مکان، سعه و ضیق دارد (مفید، ۱۴۰۱، ج ۱، ص. ۵۸۸؛ شهید اول، ۱۴۱۹ق، ص. ۳۲۶، طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص. ۱۲؛ انصاری، ۱۴۲۸ق، ص. ۳۰؛ یزدی، ۱۴۱۰ق، ص. ۲۳؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص. ۷۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ص. ۳؛ محقق کرکی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص. ۳۶؛ مامقانی، ۱۸۷۲م، ج ۸، ص. ۲۰۷؛ صاحب جاوهر، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص. ۵۹).

### ۳-۱-۲- قاعده نفی سبیل

یکی از قواعد فقهی که رابطه مسلمانان و غیرمسلمانان را تنظیم می‌کند، قاعده نفی سبیل است که در نتیجه آن هر عملی که موجب سلطه دشمنان دین و غیرمسلمانان بر مسلمی شود، حرام محسوب می‌شود (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص. ۱۸۷؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۶ق، ص. ۲۴۳). منظور از قاعده نفی سبیل این است که خداوند متعال در تشریح اسلامی حکمی را که اجرای آن موجب تسلط و نفوذ کافران بر آحاد مسلمانان گردد جعل نفرموده است؛ بنابراین هر حکمی که پیاده‌شدن آن مستلزم راه‌یافتن مدار تسلط کفار بر فرد مسلمان یا امت اسلام گردد الهی نبوده و به اقتضای این قاعده نباید عمل گردد. این تقریر از مفاد قاعده به نکات ذیل اشاره دارد: الف- مفاد قاعده نفی هرگونه ارتباط مسلمانان با کفار نیست؛ آنچه مضمون این قاعده است نفی ارتباط تسلط مدار کفار با مسلمانان است. ب- مفاد قاعده تنها حکم تکلیفی (حرمت) یا حکم وضعی (بطلان و فساد) نیست بلکه هر دو جهت موردنظر قانون‌گذار در جعل این قاعده بوده است؛ بنابراین انجام آن نه‌تنها موجب استحقاق عقاب است (حکم تکلیفی) بلکه اگر در مثل معامله یا انتخاب و انتصاب صورت پذیرد باطل بوده و شارع مقدس آن را به رسمیت نمی‌شناسد. ج- آنچه مفاد قاعده و تلقی فقها از آن است نفی سلطه و نفوذ کفار بر امت اسلامی یا بر فرد مسلمان است؛ بنابراین هرگاه انجام عملی موجب سلطه فرد کافر بر فرد مسلمان گردد این عمل ممنوع خواهد بود هرچند موجب تسلط بر امت اسلام به‌عنوان یک مجموعه و جامعه نباشد (حکم وضعی) (علی‌دوست، ۱۳۸۳، صص. ۲۳۲-۲۳۳).

برای اثبات این قاعده که مورد اجماع فقهاست، به آیاتی از قرآن، روایات، اجماع و عقل استناد شده است. مهم‌ترین مستند این قاعده، آیه شریفه قرآن است که می‌فرماید: «لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: آیه ۱۴۱): خداوند هرگز راهی برای سلطه کافران بر مؤمنان قرار نداده است. مطابق این آیه که در آن سبیل به معنای طریق آورده شده است (خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۷۲۱). هرگونه سلطه‌ای توسط کفار علیه مسلمانان تشریحاً نفی و نهی شده است (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۷ق، ص. ۳۵۷).

نهادندی در درس خارج فقه فضای مجازی معتقد است بعضی‌ها وارد این بحث فضای مجازی می‌شوند و می‌گویند یک ابزار و خدماتی است که می‌توانیم از آن استفاده کنیم و مثلاً امر به معروف و نهی از منکر را در این فضا جلو ببریم و از آن استفاده درست کنیم. طبیعتاً این فضا کارکردهای مثبتی برای ما می‌تواند داشته باشد؛ اما آیا طراح این فناوری جهت‌گیری‌اش به سمت تقرب و رشدهندگی و آیین‌پذیرش فرهنگ انسانی و اخلاقی و اسلامی بوده است یا خیر؟ فضای مجازی اساساً استقلال هویتی ندارد؛ یعنی در اختیار انسان و اختیار اراده الهی قرار نگرفته است و تکلیف فضای مجازی هنوز روشن نیست و بسیار جای توجه دارد. حکم مطلق دادن به بهره‌برداری از فضای مجازی بدون ملاحظات مضار و خطرهایی که دارد، اشتباه است و نباید این را نادیده گرفت (نهادندی، ۱۴۰۲: نهادندی، ۱۴۰۰).

به مجرد آنکه سخن از اعمال قدرت و سلطه به میان می‌آید، همه نظرها به زور، ابزارهای خشونت، ارتش و... معطوف می‌گردد؛ درحالی‌که ابزارهای غیرمادی اعمال قدرت به مراتب از اهمیت بیشتری برخوردارند (حسینی‌نژاد و منیری حمزه کلایی، ۱۳۹۶، ص. ۳۴). در این راستا باید اشاره کرد از جمله مسیر و طرقي که می‌تواند موجب تسهیل رسیدن دشمنان اسلام به مقاصد شومشان شود، ایجاد تارنماهایی با عناوین مختلف از جمله مساجد مجازی است که مضامین آنها خلاف شئونات اسلامی است که می‌تواند زمینه‌ساز اعمال ولایت کفار و سلطه دشمنان دین شمرده شود و در پاره‌ای از موارد سبب تحقق سبیل کفار و دشمنان دین می‌شود. همچنین از آنجاکه اکثر مؤسسان و خالقان تارنماها، رسانه‌های اجتماعی کفار هستند و وابستگی به این پورتال‌ها، تارنماها ولو تحت عنوان مساجد مجازی در واقع قرار گرفتن تحت سیطره آنان شمرده می‌شود، به همین جهت

استفاده از آنها مجاز نیست.

**نقد و بررسی:** تردیدی نیست که بستر فضای مجازی در دنیای کنونی یکی از صحنه‌های مهمی است که تهاجم فرهنگی و امپریالیسم رسانه‌ای در آن جریان دارد؛ همچنین از آنجاکه بستر اینترنت بیشتر تحت اشراف و نظارت کشورهای غربی است این پرسش مطرح می‌شود که برای مقابله با استیلای آنان چه باید کرد؟ آیا با عدم حضور در این بستر و فعالیت نداشتن به قاعده نفی سبیل عمل می‌شود؟ بدون تردید چنین واکنشی علاوه بر اینکه موجب تحقق عنوان ثانویه حرج می‌شود در عمل نیز واکنش منفعلانه و نوعی قبول پذیرش استیلای غرب بر فضای مجازی است؛ بنابراین برای رفع تسلط فرهنگی و رسانه‌ای بر فضای مجازی تولید بسترهای مناسب و نیز ایجاد قالب‌های مطلوب در فضای مجازی باید در اولویت قرار بگیرد. حضور مسجد در فضای مجازی و بازتاب فعالیت مساجد در اینترنت نوعی واکنش فعالانه در فضای مجازی تلقی می‌شود. همچنین باید اشاره نمود که در استنادهای فوق اثبات نشده است که ایجاد و فعالیت مساجد در اینترنت، محل اصلی نفی سلطه و سبیل کفار در فضای مجازی است. شاید مشکل از اینجا ناشی شده باشد که همانند سایر موارد، در ابتدا واجب بودن عدم حضور در این فضا مدنظر قرار گرفته و سپس تلاش شده از متون اسلامی برای آن استناد ذکر شود.

### ۳-۱-۳- وجوب نهی از منکر

با توجه به وجوب عقلی امر به معروف و نهی از منکر و ارشادی بودن نصوص دال بر وجوب امر به معروف و نهی از منکر به سوی حکم عقل (طوسی، ۱۳۷۵ق، صص. ۱۴۷-۱۴۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۴۵۶؛ خمینی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۲۰۴)، می‌توان امر به معروف و نهی از منکر را در حوزه مساجد مجازی نیز واجب دانست؛ چراکه قائلین به وجوب عقلی امر به معروف و نهی از منکر به دلایلی چون قاعده لطف (شهید ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۵۰۸؛ سیوری، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص. ۵۹۲)، مقدمه حفظ نظام (عراقی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص. ۵۳۱)، لزوم جلوگیری از معصیت (خمینی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۲۰۴) و مصلحت جامعه (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص. ۲۱۴) تمسک جسته‌اند. از واضحات است که در تمامی این ادله از نظر عقل، تفاوتی در اشکال معصیت و

شیوه‌های مختلف جلوگیری از آن نیست بلکه عقل به صورت مطلق اقدام به عمل زشت و مبعوض خداوند را ناپسند می‌شمارد.

آیات و روایات فراوانی در وجوب نهی از منکر آمده است از آن جمله، این آیه شریفه است: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (سوره آل عمران: آیه ۱۱۴): «و باید از میان شما گروهی [مردم را] به نیکی دعوت کنند و به کار شایسته وادارند و از زشتی بازدارند و آنان همان رستگارانند». یا این آیه شریفه که «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَكَلَّوْا آمَنَ أَهْلَ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِّنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ» (سوره آل عمران: آیه ۱۱۱): «شما بهترین امتی هستید که برای مردم پدیدار شده‌اید، به کار پسندیده فرمان می‌دهید و از کار ناپسند باز می‌دارید و به خدا ایمان دارید و اگر اهل کتاب ایمان آورده بودند قطعاً برایشان بهتر بود برخی از آنان مؤمناند و [لی] بیشترشان نافرمان‌اند». در روایتی نیز از امام رضا(ع) نقل شده که «إِذَا تَرَكَتُ أُمَّتِي الْأُمَّرَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ فَلْيُؤَدِّنْ بِوِقَاعِ مِنَ اللَّهِ جَلَّ اسْمُهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۷، ص ۷۸): «رسول خدا(ص) چنین بود که بارها می‌فرمود: وقتی امت من امر به معروف و نهی از منکر را واگذارند، پس با خدا اعلان جنگ نمایند».

بدون شک این مناط ناظر به مساجد مجازی که بازتابی از فضای واقعی هستند نیز موضوعیت دارد؛ بنابراین امر به معروف و نهی از منکر در حوزه مساجد مجازی از باب تنقیح مناط نیز می‌تواند واجب باشد. در بستر فضای مجازی چون امکان القای شباهت مختلف و به‌روز، بحث‌های انحرافی در دین و مباحثی از این قبیل وجود دارد، طبعاً فضای ظهور و بروز مساجد مجازی می‌تواند مسائل و مباحث فوق را تقویت، تشدید و تسریع نماید. نقد و بررسی: شکی نیست بخشی از محتوای اینترنت و بستر فضای مجازی جزو منکرات به حساب می‌آید که باید افراد را نسبت به محتواهایی از این قبیل نهی نمود ولی نهی از منکر دارای مقدماتی است که تحقق آن مبتنی بر دقت نظر پیرامون این مقدمات است. بر اساس آیات فوق در سوره آل عمران پیش‌شرط تحقق اراده الهی ناظر به اینکه مؤمنان بهترین امت اسلامی باشند این است که به وظایف دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از

منکر عمل کنند. از ظاهر آیه و نیز تفاسیر چنین برمی آید که وظیفه امر به معروف، مقدمه نهی از منکر است (قرائتی، ۱۳۸۹، ص. ۵۷۹)؛ بنابراین اگر مبنا بر این باشد در یک جامعه نهی از منکر، تأثیر خوبی را داشته باشد که به تحقق بهترین امت ختم شود لازم است دعوت به خیر و امر به معروف، هم در آن جامعه به صورت مطلوب پیاده شود. در حوزه مساجد مجازی به نظر می رسد بحث امر به معروف نیز از جایگاه بالایی برخوردار باشد که فعالیت مساجد و مسجدی‌ها در بستر فضای مجازی می تواند دعوت به خیر و نیکی را فراهم و گسترش دهد. از طرف دیگر هم با توجه به سرعت انتقال مطالب در فضای مجازی می توان پاسخ بسیاری از شبهات، چالش‌ها، مسائل مستحدثه را از بستر مساجد مجازی به مخاطبان متدین ارائه نمود و باعث تنویر افکار عمومی در جامعه شد.

### ۳-۱-۴- حرمت بدعت و تحریف در دین

بدعت از نظر لغوی یعنی چیزی را بدون سابقه و الگوی قبلی ایجاد کردن، یا گفتاری را بی پیشینه بر زبان آوردن، از این روست که خداوند بدیع آسمانها و زمین است «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (سوره بقره: آیه ۱۱۷): خداوند آسمانها و زمین را بی الگو ماندنی پیشین آفرید. این آیه نیز در همین معناست: «قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِّنَ الرُّسُلِ...» (سوره احقاف: آیه ۹): بگو من از میان پیامبران نو در آمدی نیوم و پیش از من فرستادگان بسیاری آمده‌اند (ابن منظور، ۱۴۲۰ق، ج ۸، صص. ۶-۸؛ طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، صص. ۱۶۳-۱۶۴؛ ابوحیب، ۱۴۰۸ق، ص. ۳۲). رسول اکرم (ص) می فرماید: «هر بدعتی، گمراهی و هر گمراهی در آتش است» (کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص. ۶۵). هیچ بدعتی ایجاد نمی شود مگر آنکه سنت (حسنه‌ای) را استحاله کرده و آن سنت ترک می شود» (نهج البلاغه: خطبه ۱۱۵). از طرف دیگر تحریف، در لغت به معنای «کج کردن، منحرف ساختن، تغییر و تبدیل دادن و گردانیدن کلام از وضع و طرز و حالت اصلی خود، بعضی حروف را عوض کردن و تغییر دادن معنا»ست. محرّف، اسم مفعول آن به معنای: «تحریف شده، کلامی که در آن تغییر داده شده باشد» (خلیل بن احمد، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص. ۲۱۱؛ ابن منظور، ۱۴۲۰ق، ج ۹، ص. ۴۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص. ۱۳۶؛ طریحی، ۱۴۰۸ق، ج ۵، ص. ۳۵). از دیدگاه راغب تحریف کلام آن است که آن را به گونه‌ای محتمل قرار بدهی که بتوان آن را به دو وجه حمل کرد. وی به سه آیه «يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ»،

(سوره نساء: آیه ۶؛ سوره مائده: آیه ۱۳) و «يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ» (سوره مائده: آیه ۴۱) و «قَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ» (سوره بقره: آیه ۷۵) استناد نموده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۲۳۹). بر اساس این آیات می‌توان گفت تحریف کلام به معنای سخن صریح را محتمل کردن و یا جای کلمه‌ها را تغییر دادن است. بر اساس مطالب فوق تعبیر مساجد مجازی نوعی بدعت و تحریف در دین تلقی می‌شود، چرا که مسجد در اصطلاح شرعی تعریف دقیقی دارد که عبارت است از مکانی که برای نماز گزاردن همه مسلمانان وقف می‌شود و با این وصف سه ویژگی اصلی مسجد عبارت‌اند از: موقوفه بودن (در تملک خاصی نبودن)، عمومی بودن (عدم اختصاص به عده‌ای خاص) و اختصاص داشتن به اقامه نماز (الویری، ۱۳۸۶، ص. ۶۵). پس برای اینکه مکانی تبدیل به مسجد شود باید صیغه شرعی قرائت شود. از مشهور فقها نقل شده که فرموده‌اند: زمینی که می‌خواهند مسجد شود، باید برای آن صیغه وقف خوانده شود، مثل آنکه بگویند: «جَعَلْتَهُ مَسْجِدًا لِلَّهِ» (آن را به‌عنوان مسجد وقف کردم قربه الی الله) لیکن بنابر اقوی همین که قربه الی الله به قصد مسجد آن را بسازد و یک نفر هم به اذن بانی در آن نماز بخواند کفایت می‌کند و مسجد می‌شود (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۱۳۳؛ صاحب جواهر، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص. ۷۰؛ کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۲۶۸؛ طوسی، ۱۳۶۴ق، ج ۳، ص. ۲۵۹؛ ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۱۶۲؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۰؛ ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۹۱). این در حالی است که مسجد مجازی نه شامل مکان فیزیکی است و نه عقد شرعی برای آن متصور است تا لفظ مسجد بر آن اطلاق شود پس جعل و وضع این واژه نوعی بدعت و تحریف در دین تلقی می‌شود.

**نقد و بررسی:** همان‌طور که در تعریف مسجد اشاره شده است مسجد، مکانی عمومی و معین دارای صیغه شرعی است. به همین جهت اساساً تعبیر مساجد مجازی اصطلاحی با تسامح و تساهل ناظر به تبیین جایگاه مسجد در فضای مجازی است. به بیان دیگر با قید صیغه شرعی در تعریف مسجد عملاً در فضای مجازی نمی‌توان مسجد ایجاد نمود که بر اساس آن مسلمانان وارد مسجد مجازی شوند و به فریضه نماز بپردازند. پس منظور از مسجد مجازی در واقع حضور و بازتاب فعالیت‌ها و اقدامات مسجد در بستر فضای مجازی و نیز کنشگری و تعامل کارگزاران، نیروی انسانی و مخاطبان مسجد در قالب سکو، تارنما، وبلاگ، اپلیکیشن و... است. به همین جهت بدعت به معنای مفهومی که قبلاً در

دین نبوده و همچنین تحریف به معنای تغییر لفظی و معنوی ناظر به تعبیر مسجد مجازی صحیح نیست چرا که مبنا بر این نیست که فعالیت مسجد در فضای مجازی جایگزین مسجد فیزیکی شود و قرائت متفاوتی از مسجد مطرح شود. فضای مجازی هم در این زمینه تلاش می‌کند آن بخش از کارکردهای مسجد را که قابل عرضه در بستر دیجیتال و برخط می‌باشد ارائه دهد.

### ۳-۱-۵- حرمت نشر اکاذیب و شایعه‌سازی

کذب در لغت به معنای خبر دادن از چیزی خلاف آنچه که هست، است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۷۰۴). مرحوم شیخ انصاری در بحث از حرمت دروغ، دلیل قرآن، روایت، اجماع و عقل را صحیح دانسته و آن را از گناهان کبیره می‌داند (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۱۱). کذب در قرآن از مصداق‌های ظلم شمرده شده که بالاترین نوع آن هم، نسبت دروغ دادن به خداوند متعال است (سوره زمر: آیه ۳۲). از جمله روایات مهم که مورد استناد فقها در اثبات حرام بودن دروغ استفاده می‌شود، تعبیر امام حسن عسکری (ع) است که می‌فرماید: «اگر همه بدی‌ها و خبائث در یک خانه قرار داده شوند، کلید آن خانه دروغ گفتن است» (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۱۲). در قرآن نیز خداوند متعال می‌فرماید: «سرانجام به‌دنبال آنکه با خدا در آنچه پیمان بسته بودند، خلف وعده کردند و بدان سبب که دروغ می‌گفتند (خداوند، روح) نفاق را تا روزی که به دیدار او رسند (روز مرگ یا قیامت) در دل‌های آنان قرار داد» (سوره توبه: آیه ۷۷). شایعه نیز خبر بی‌اساسی است که گوینده، آن را برای ترور شخصیت انسان برجسته و آبرومند یا هر موضوع دلخواه -فردی یا اجتماعی- در جامعه نشر می‌دهد. همچنین هر گزارش تایید نشده یا شرح یک حادثه که آزادانه -بدون توجه به راستی و نادرستی آن دهان به دهان می‌گردد را شایعه گویند (نرمان، ۱۳۷۸، ص. ۶۴۹). در آیات قرآن شایعه‌پراکنی مورد نکوهش قرار گرفته است؛ برای مثال در قرآن ذیل آیه ۱۹ سوره نور شایعه سازان را مستحق عذاب الیم دانسته و می‌فرماید: «آنان که دوست دارند در جامعه اسلامی کار منکری را اشاعه (شهرت) دهند، در دنیا و آخرت به عذاب دردناک دچار خواهند شد و خدا از عاقبت سخت آنان با خبر است و شما از آن خبر ندارید» (سوره نور: آیه ۱۹). همچنین در آیات ۶۰ و ۶۱ سوره احزاب آمده است: «اگر منافقان و بیمار دلان

و آنها که اخبار دروغ و شایعات بی‌اساس در مدینه پخش می‌کنند دست از کار خود بردارند، تو را بر ضد آنها می‌شورانیم؛ سپس جز مدت کوتاهی نمی‌توانند در کنار تو در این شهر بمانند! آنان لعنت شدگانند، هر کجا یافت شوند باید دستگیر شده و به‌سختی کشته شوند» (سوره احزاب: آیات ۶۰ و ۶۱).

ملکزاده در درس خارج فقه فضای مجازی خود بر این باور است که برخی گمان می‌کنند چون مجاز در مقابل حقیقت قرار دارد. پس این فضا هیچ حقیقت، اصالت و واقعیتی ندارد و یکسره خواب و خیال و تصور است و از این رو احکام فضای عینی و حقیقی بر آن مترتب نمی‌شود و یا قلمرو «رفع القلم»! و پهنه برداشته شدن تکلیف است. با صرف‌نظر از ماهیت و حقیقتی که برای فضای مجازی تصور می‌کنیم، به‌هرحال، شخصی که از فضای مجازی استفاده می‌کند در صورتی که دارای شرایط عامه تکلیف، مثل بلوغ و عقل باشد در مقابل یکایک اعمال مسئولیت شرعی دارد. فضای مجازی به همان میزانی که از ویژگی‌ها و اثرگذاری‌های واقعی برخوردار است به همان میزان هم احکام فضای عینی و واقعی بر آن بار می‌شود. بسیاری از الزامات شرعی و اخلاقی در دنیای بیرونی، در فضای مجازی نیز بی‌هیچ تفاوتی وجود دارند؛ برای نمونه در حوزه منکرات و محرّمات، سرقت، کذب، غیبت، تهمت، اشاعه فساد و فحشا، هجو مؤمن در فضای مجازی و با استفاده از ابزارها و قابلیت‌های این فضا، دقیقاً همان احکامی را دارند که در فضای بیرونی دارند (ملکزاده، ۱۴۰۰).

تکثیر و ترویج دروغ در جامعه به‌ویژه در فضای مجازی باعث سلب اعتماد مردم می‌شود و زمینه‌ساز مخدوش شدن آرامش و سلامت روان مخاطبان در جامعه خواهد شد. کذب پیوندهای اجتماعی را تضعیف می‌کند و مسئولیت اجتماعی در قبال دیگران را کاهش و تقلیل می‌دهد. از طرف دیگر پخش شایعه در بستر فضای مجازی از جمله پورتال مساجد در بستر اینترنت با توجه به ویژگی‌های این محیط و بستر مثل فراگیری، گسترده‌گی، سرعت انتقال، دسترسی آسان و راحت طبعاً تشدید خواهد شد و موجب اضرار به افراد، خانواده‌ها، گروه‌هایی است که در آماج شایعات طراحی شده هستند. پس شایعه و دروغ هر دو از نگاه فقه و قاعده لاضرر نامشروع است و نباید در فضای

مجازی و به صورت خاص در بستر مساجد مجازی مطرح شود. **نقد و بررسی:** استدلال به آیات فوق به ویژه آیه ۱۹ سوره نور و حکم به حرام بودن استفاده از مساجد مجازی متوقف بر این است که ملازمه میان کنشگری در مساجد مجازی و اشاعه فحشا و کذب اثبات شود، حال آنکه چنین ملازمه‌ای نزد عقل و عرف نیست. توجه به اینکه نیز حائز اهمیت است که تارنماهای مساجد مجازی معمولاً در امتداد مساجد فیزیکی هستند. به بیان دیگر متولیان مساجد نظارت لازم را از لحاظ محتوا بر تارنمای مسجد در فضای مجازی را ایفا می‌کنند تا مطالب منتشر شده در اینترنت عاری از رذایل اخلاقی مثل دروغ، تهمت و .. باشد. از سوی دیگر می‌توان بیان کرد از ظاهر آیه و همچنین پاسخ مراجع عظام تقلید نیز برداشت می‌شود که آنچه حرمت دارد عنوان دروغ، تهمت و اشاعه فحشاست؛ بنابراین، حرمت استفاده از مساجد مجازی را نمی‌توان درک نمود.

### ۳-۲- ادله مشروعیت و جواز استفاده از مساجد مجازی

پس از بررسی ادله حرمت و عدم جواز استفاده از مساجد مجازی و نقد و بررسی هر یک از دلایل، ادله مشروعیت و جواز به شرح ذیل مطرح می‌شود.

### ۳-۲-۱- ضرورت ایجاد فضاهای مجازی ناظر به طرح شبهات و ارائه پاسخ مطلوب

اسلام دارای منطق آزاداندیشی است و برخلاف بسیاری از مذاهب که با ترس از نمایان شدن ضعف در منطق دین خود و از دست دادن پیروانشان، مخاطبان خود را از مطالعه و بررسی سخن دیگران نهی می‌کنند، دین اسلام بندگان اصولی خداوند را کسانی معرفی کرده که اهل پژوهش هستند. نه از شنیدن سخنان دیگران ترس دارند و نه تسلیم بی‌قید و شرط می‌گردند و نه هر وسوسه‌ای را قبول می‌کنند. اسلام به کسانی بشارت می‌دهد که گفتارها را گوش می‌دهند، نه تنها خوب را بر بد ترجیح می‌دهند بلکه در میان خوبها هم بهترین آن را پیروی می‌کنند (سوره زمر: آیات ۱۷-۱۸).

امام صادق (ع) می‌فرماید: «احادیث را به نوجوانان خود بیاموزید و در انجام این

وظیفه تربیتی، تسریع نمایید پیش از آنکه مخالفان گمراه، بر شما پیشی گیرند و سخنان نادرست خویش را در ضمیر پاک آنان جای دهند و گمراهشان سازند» (فلسفی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص. ۳۶۵). پس باید در فضای جامعه اسلامی بستریایی ایجاد شود که مورد اعتماد جوانان و عموم مردم باشد تا آنان با رجوع به چنین فضاها و بستریایی با شبهات فکری و اعتقادی روز آشنا گردند و پاسخ آن را نیز دریافت نمایند. حتی می‌توان گفت در جامعه اسلامی دارای یک نظام فکری و عقیدتی پویا باشد، می‌بایست شبهات به صورت طبقه‌بندی شده و طبق برنامه مشخص و منسجم، قبل از طرح به گونه دلخواه از ناحیه دشمنان در جامعه و ایجاد موج منفی بر مبنای آن، توسط مراکز فرهنگی در سطح عامه جامعه یا در سطح متخصصان و دانشگاهیان و حوزویان مطرح گردد و به نحو شایسته پاسخ داده شود تا جامعه در مقابل آن مصون‌سازی شده باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص. ۵۸۳).

و جوب دفع ضرر محتمل نیز مؤید این بحث می‌باشد که در شرایطی که شبهات از بستریهای گوناگون در جامعه منتشر می‌شود با برخوردی جدی و فعال با آنها می‌بایست جلوی رسوخ آنها را در عموم مردم گرفت و با آنها مقابله نمود. در این راستا باید اشاره کرد که نقش مساجد مجازی بسیار می‌تواند حائز اهمیت باشد که برای مثال در پورتال یک مسجد مجازی صفحه طراحی شود و به صورت مختصر و گویا شبهات و انحرافات مطرح و در چند جمله پاسخ متقن و دقیق بدان داده شود و در صورت نیاز به پاسخ‌های تفصیلی امکان گفتگوی برخط و ارسال پیام در تارنما وجود داشته باشد. ضمن اینکه به صورتی پویا شبهاتی را که هرروزه توسط رسانه‌های بیگانه مطرح می‌شوند، شناسایی و اطلاع‌رسانی و رفع شبهه ضروری در خصوص آنها انجام دهند و از طرق مختلف و فراگیر به اطلاع مردم برسانند.

### ۳-۲-۲- ضرورت آمادگی کامل در برابر تهاجم مجازی

در قرآن کریم حفظ آمادگی در مقابل تهاجم و نبرد دشمن و حفاظت از مرزها مورد تأکید جدی قرار گرفته است (سوره آل عمران: آیه ۲۰۰؛ سوره نساء: آیه ۷۱). همچنین آیات جهاد که بر وجوب دفاع از اسلام و سرزمین‌های اسلامی دلالت دارند از جمله «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقْتُلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (سوره بقره: آیه ۱۹). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا

قَتَلُوا الَّذِينَ يُلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَ لَيَجِدُوا فِيكُمْ غُلْظَةً» (سوره توبه: آیه ۱۲۳). از معروفترین روایاتی که بر برتری مطلق اسلام تأکید می‌کند، این حدیث مشهور است که پیامبر(ص) فرمودند: «الإسلامُ يعلو ولا يُعلَى عليه» (حرعاملی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص. ۳۳۴): البته در این زمینه بر اساس کلام امام صادق(ع) دفاع و مرزبانی در برابر تهاجمات فکری دارای مراتبی بالاتر از دفاع در مقابل تهاجمات فیزیکی است (آرام، ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۴۹۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص. ۵) چراکه هزیمت در دفاع از مرزهای عقیدتی و فرهنگی، شکست سیاسی و نظامی را در پی خواهد داشت (قرائتی، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۲۳۵-۲۳۷).

فقه‌ها دفاع از مرزهای اعتقادی جامعه و کمک به افراد ضعیف فکری را بر عالمانی که توانایی‌اش را دارند، واجب می‌دانند (ابن ابی جمهور احسایی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص. ۱۶؛ حسینی شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۴، ص. ۴۴۱؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص. ۴۷۰): البته برخی نیز دلایل موجود در این زمینه را در حد استحباب دانسته‌اند (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص. ۳۳۳؛ حرعاملی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص. ۵۹۹).

اما در بستر فضای مجازی دو گونه تهاجم قابل رصد و احصا است. تهاجماتی که موجب تخریب و اختلال در اطلاعات و سیستم‌های نرم‌افزاری کشور، سرقت اطلاعات مالی، امنیتی، شخصی و خصوصی افراد می‌شود که سبب ضرر جانی، مالی، معنوی برای مردم خواهد بود و تهاجماتی که ناظر به مسائل فرهنگی و اخلاقی و دینی جامعه است. در این زمینه فضای مساجد مجازی می‌توانند ناظر به مسائل سنخ دوم که در حوزه فرهنگی و اعتقادی جامعه است، نقش جدی ایفا نمایند و نوعی آمادگی مطلوب و دفاع در برابر این تهاجمات و حملات دشمن را از خود ظهور و بروز دهند.

#### ۴-۲-۳- اصل ضرورت اهتمام به امور مسلمانان

آیات متعدد با عناوین گوناگون از قبیل اطعام (سوره انسان: آیه ۸)، صلح رحم (سوره بقره: آیه ۲۷) و اصلاح امور میان مسلمانان (سوره هود: آیه ۱۱۷) درباره این موضوع اجتماعی و اخلاقی آمده است. علاوه بر آن، در سیره معصومان(ع) نیز در اهتمام به امور مسلمانان و جامعه اسلامی روایات متعددی ذکر شده است. در کتاب «کافی» اثر مرحوم کلینی، بخشی تحت عنوان «بابُ الأَهْتِمَامِ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ» به موضوع اهمیت توجه به امور مسلمانان

اختصاص یافته است. در این بخش، روایاتی از امام صادق(ع) و پیامبر اسلام (ص) آمده که به روشنی نشان‌دهنده مسئولیت جمعی مسلمانان نسبت به یکدیگر است. پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَيْهَتَهُ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ»: هرکه صبح کند و به امور مسلمین اهتمام نداشته باشد، مسلمان نیست (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص. ۱۶۳). یا در روایت دیگر پیامبر (ص) فرمودند: «مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا الْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ»: هرکه بشنود مردی فریاد می‌زند: مسلمان‌ها به دادم برسید و جوابش نگوید، مسلمان نیست» (کلینی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص. ۱۶۳). همه این آیات و روایات نشانگر جایگاه والای این ارزش اجتماعی در میان نظام ارزشی و هنجاری اسلام و تأثیر آن در ایجاد همبستگی و تحکیم روابط اجتماعی است.

روایات مربوط به اهتمام به امور مسلمانان، بیشتر فرد را مورد خطاب قرار داده‌اند. این خطاب نشان می‌دهد آنجا که دولت اسلامی به‌دلایلی نتواند عدالت اجتماعی را میان افراد برقرار سازد تا همه به‌طور یکسان از امکانات جامعه بهره‌مند گردند، وظیفه و تکلیف مسلمانان است که به نیازمندی‌های یکدیگر در حد توان رسیدگی کنند. به‌عبارت‌دیگر، اقدامات نظام اسلامی در تأمین نیازهای مسلمانان در سطح کلان، و اقدامات مردم در سطح خرد تبیین می‌شود. «تشریح این احکام [قرض، هبه، وقف، عاریه و مانند آن] و عمل به آنها در جوامع اسلامی می‌تواند تا حد بسیار، از بروز فقر جلوگیری کند و بسیاری از مشکلات اقتصادی آنان را حل کند، تاجایی‌که عده‌ای معتقدند: اگر به این قوانین به‌طور کامل عمل شود، ریشه فقر از جوامع اسلامی کنده خواهد شد. باوجوداین، ممکن است به‌دلیل حرص و زیاده‌خواهی و میل به انباشت ثروت، کسانی نفع خود را در فقر و محروم نگه داشتن بخشی از جامعه ببینند... در چنین مواردی که حکومت از تأمین عدالت اجتماعی به هر علت ناتوان است، اسلام آحاد جامعه اسلامی را مخاطب قرار می‌دهد و به حمایت از یکدیگر فرامی‌خواند و با تشریح وظایف و تکالیف فردی، تکتک مسلمانان را به پشتیبانی از نیازمندان مکلف می‌کند (جمعی از مؤلفان، ۱۳۸۲، ص. ۳۵۳).

با توجه به سابقه مسجد در اسلام و کارکردهای مختلف این نهاد دینی، بازتاب فعالیت‌های آن در فضای مجازی نقش مهمی در حمایت از مستضعفان، صله ارحام، رفع

مشکلات عمومی مردم خواهد داشت. به بیان دیگر یکی از کارکردهای مسجد به صورت خاص و ویژه، کارکرد رفاه و مددکاری اجتماعی مسلمانان است که این قابلیت به صورت برخط در فضای مجازی هم توسط مساجد امکان پذیر است.

### ۳-۲-۴- اصل تبلیغ دین اسلام در فضای مجازی

اسلام به عنوان دین جهانی، جامع و فراگیر تأکید خاص بر مبحث تبلیغ دارد. در این زمینه آیات متعددی نیز وجود دارد. «مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ» (سوره مائده: آیه ۹۹): «بر پیامبر، جز ابلاغ (احکام الهی) نیست و خداوند، آنچه را آشکار یا کتمان می‌کنید می‌داند»، یا «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (سوره فصلت: آیه ۳۳): «چه کسی خوش گفتارتر است از آن کس که دعوت به سوی خدا می‌کند و عمل صالح انجام می‌دهد و می‌گوید: «من از مسلمانانم». طبرسی در ارتباط با این آیه، می‌نویسد: «آیه شریفه، دعوت و تبلیغ دین را، از بزرگترین طاعت‌ها و مهم‌ترین واجبات الهی شمرده است (طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص. ۳۲۸).

انبیا و پیامبران الهی وظیفه داشتند که با تبلیغ دین و ارزش‌های دینی، هدایت و سعادت انسان را به ارمغان آورند. چنان‌که خداوند تنها رسالت و وظیفه پیامبران را تبلیغ می‌داند. امروز نیز تبلیغ دین از جایگاه والا و ارزشمندی برخوردار است؛ چراکه هر دین و مذهبی اگر برای مدت‌ها تبلیغ نشوند به دست فراموشی سپرده می‌شود. این در حالی است در پرتو تبلیغ دین، فطرت و ذات انسان تجلی می‌یابد و در این صورت، دنیا پر از احسن و ارزش‌های دینی خواهد شد (اسدی و دیگران، ۱۳۹۷).

این در حالی است که در عصر کنونی ایجاد مساجد مجازی و برنامه‌ریزی برای انجام وظایف و نقش‌های مختلف این نهاد دینی در بستر مجازی نقش مؤثری در راستای تبلیغ دین خواهد داشت. اهمیت تبلیغ دین در چنین فضاهایی با توجه به بستر وب و خصوصیات آن (مانند گستره، سرعت انتقال مطالب و...) به مراتب بیشتر از فضاهای سنتی تبلیغ دین خواهد بود. باید گروه مجازی از واعظان، ائمه جماعات با تسلط مطلوب در فضای مجازی وارد بستر پورتال مساجد شوند و به تبلیغ دین بپردازند. در این صورت می‌توان از تبلیغ فرازمانی و فرامکانی صحبت نمود که مرزهای فیزیکی را

درهم می‌شکند و جهت خدمت‌رسانی به مسلمانان آمادگی کامل خواهد داشت.

### ۳-۲-۵- قاعده نفی عسر و حرج

حرج در لغت به معنای ضیق (تنگی)، سختی، گناه و حرام است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص. ۵۰). راغب می‌گوید: حرج در اصل به معنای اجتماع و انبوهی شیء است، به گونه‌ای که موجب حصول تصور ضیق و تنگی میان آن اشیا شود؛ بنابراین به تنگی و گناه، «حرج» گفته‌اند. به بیان دیگر در انسان، حالتی معنوی و روحی ایجاد می‌کند که از تکلف و تحمل مشقت زیاد در نفس و صدر انسان پدید می‌آید و از آثار آن تنگی، حیرت و اضطراب است و در مقابل آن وسعت، طمانینه و شرح صدر به کار می‌رود (مصطفوی، ۱۳۷۴، ج ۲، صص. ۱۸۱-۱۸۹). عسر در لغت به صعوبت، مشقت و شدت معنا شده است (ابن‌ثیر، ۱۳۶۷ق، ج ۳، ص. ۲۳۵). برخی واژه‌شناسان عسر را به گونه‌ای معنا کرده‌اند که گویا تنها شامل مشقت و سختی مادی است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۳۲۶) ولی به نظر می‌رسد با توجه به موارد کاربرد واژه عسر هم شامل مشقت مادی و هم مشقت معنوی و روحی است (مصطفوی، ۱۳۷۴، ج ۱، صص. ۱۲۵-۱۲۶).

در این زمینه آیاتی مانند «...مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ...»؛ (سوره مائده: آیه ۶) (خدا نمی‌خواهد هیچ گونه سختی برای شما قرار دهد) و «...يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ...»؛ (سوره بقره: آیه ۱۵۸) (خدا آسانی و راحت شما را می‌خواهد نه دشواری و مشقت شما را) «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (سوره حج: آیه ۱۷۸) (در مقام تکلیف بر شما مشقت و رنج ننهاده است) بر این قاعده تأکید دارد. در اصطلاح فقهی و حقوقی مقصود از قاعده عسر و حرج برداشتن تکالیفی است که موجب مشقت و سختی برای مکلف است. به بیان دیگر مراد از نفی حرج، نفی ضیق و تنگی است و بر اساس آن هرگونه حرج خارجی نفی می‌شود، بدین معنا که انسان نباید عملی را بر دیگری تحمیل کند و او را در تنگنا قرار دهد. بر طبق این قاعده خود شارع و قانون‌گذار نیز احکامی که باعث ضیق و تنگی مکلفان شود وضع نمی‌کند یا بر امری که موجب ضیق و حرج باشد صحه نمی‌گذارد (مرعشی شوشتری، ۱۳۷۶، ص. ۱۹۴؛ نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۶۰).

پیشرفت‌های مختلف در حوزه فناوری به‌ویژه فضای رسانه‌های اجتماعی و نیز هوش

مصنوعی سبب شده است تا مردم در زیست خود نیازمندی بیشتری بدان‌ها داشته باشند به گونه‌ای که برخی از این فناوری‌ها و رسانه‌ها جزو ضروریات زندگی تلقی می‌شود و جدایی و دوری از آنها در زندگی افراد و سبک زندگی آنها خلل ایجاد می‌کند. با توجه به قاعده عسر و حرج می‌توان این‌گونه بیان کرد که ناظر به امورات روزمره بشری مردم می‌توانند از رسانه‌ها استفاده کنند. در این زمینه مساجد مجازی هم از جمله فضای فناوری و رسانه‌ای است که مخاطبان می‌توانند برخی از امور و کارهای خود را از بستر آن مرتفع سازند و به بیان دیگر این‌گونه مساجد می‌توانند خدماتی را جهت رفاه عمومی مردم ارائه نمایند.

### نتیجه‌گیری

طبق بررسی‌های انجام شده در این پژوهش حرمت و عدم جواز استفاده از مساجد مجازی با ادله مهمی شامل حرمت کتب ضلال، قاعده نفی سییل، وجوب نهی از منکر، حرمت بدعت و تحریف در دین، حرمت نشر اکاذیب و شایعه‌سازی مطرح می‌شود که مورد نقد و تحلیل قرار گرفت و از طرف دیگر دلایلی شامل ضرورت ایجاد فضاهای مجازی ناظر به طرح شبهات و ارائه پاسخ مطلوب، ضرورت آمادگی کامل در برابر تهاجم مجازی، ضرورت اهتمام به امور مسلمانان، اصل تبلیغ دین اسلام در فضای مجازی، قاعده نفی عسر و حرج، بر مشروعیت و جواز استفاده از مساجد مجازی تأکید می‌نماید. با تأمل در منابع فقهی و ادله فوق مشخص شد با قیود صیغه شرعی و مکان فیزیکی در تعریف مسجد تعبیر مساجد مجازی اصطلاحی با تسامح و تساهل ناظر به تبیین جایگاه مسجد در فضای مجازی است و عملاً در فضای مجازی در بستر تارنماهای مرتبط با مسجد مسلمانان نمی‌توانند به فریضه نماز بپردازند؛ اما در مورد سایر کارکردها و خدماتی که قابل عرضه در فضای مجازی هستند این‌گونه از مساجد در بستر وب می‌تواند فعالیت تأثیرگذار داشته باشند. همچنین باید اشاره نمود عصر کنونی ایجاد مساجد مجازی و برنامه‌ریزی برای انجام وظایف و نقش‌های مختلف این نهاد دینی در بستر مجازی نقش مؤثری در راستای تبلیغ دین خواهد داشت. اهمیت تبلیغ دین در چنین

فضاهایی با توجه به بستر وب و خصوصیات آن (مانند گستره، سرعت انتقال مطالب و...) به مراتب بیشتر از فضاهای سنتی تبلیغ دین خواهد بود. باید گروه مجبزی از واعظان، ائمه جماعات با تسلط مطلوب در فضای مجازی وارد بستر پورتال مساجد شوند و به تبلیغ دین بپردازند. در این صورت می‌توان از تبلیغ فرازمانی و فرامکانی صحبت نمود. در حوزه مساجد مجازی ناظر به بحث امر به معروف، به نظر می‌رسد فعالیت مساجد و مسجدی‌ها در بستر فضای مجازی می‌تواند دعوت به خیر و نیکی را فراهم و گسترش دهد. از طرف دیگر هم با توجه به سرعت انتقال مطالب در فضای مجازی می‌توان پاسخ بسیاری از شبهات، چالش‌ها، مسائل مستحدثه را از بستر مساجد مجازی به مخاطبان متدین ارائه نمود و باعث تنویر افکار عمومی در جامعه شد که نتایج با هاشم‌زادگان و غلامی (۱۴۰۰)، جاویدنیا و دیگران (۱۳۹۴) تا حدی همسو است. همچنین ناظر به کنشگری فعال در فضای مجازی و منفعل و در حاشیه نبودن باید اشاره نمود، حضور مسجد در فضای مجازی و بازتاب فعالیت مساجد در اینترنت نوعی واکنش فعالانه در این فضا تلقی می‌شود. مساجد مجازی می‌توانند در حوزه فرهنگی و اعتقادی جامعه حضور داشته باشند و نقش جدی ایفا نمایند و نوعی آمادگی مطلوب و دفاع در برابر این تهاجمات و حملات دشمن را از خود ظهور و بروز دهند؛ برای مثال فعال نمودن پورتال‌های مسجد مجازی در رفع شبهات و انحرافات می‌تواند از جمله اقدامات مهم این محیط ارتباطی و تعاملی بین اقشار مختلف مردم، روحانیون و علما است که نتایج با شیبانی و دیگران (۱۳۹۷) همسو است. در مجموع هم باید اشاره نمود با توجه به تحولات فناوری در جهان مساجد مجازی هم از جمله فضاهای فناوری و رسانه‌ای است که مخاطبان می‌توانند برخی از امور و کارهای خود را از بستر آن مرتفع سازند و به بیان دیگر این‌گونه مساجد می‌توانند خدماتی را جهت رفاه عمومی مردم ارائه نمایند. در این راستا پیشنهاد می‌شود با توجه به گستردگی فضای مجازی و ویژگی‌های مهم این محیط رسانه‌ای از یک‌طرف و القای شبهات مختلف و به‌روز توسط رسانه‌های مذکور از طرف دیگر ظرفیت‌های مجازی لازم برای رفع شبهات نوجوانان و جوانان در جامعه مهیا شود. پیشنهاد دیگر ناظر به مبلغان دینی در فضای مجازی است که مجهز بودن آنان به دانش فناوری روز و نیز

مطالعات بین‌الادیانی از جمله شروط حیاتی کنشگری در اینترنت و رسانه‌های اجتماعی است که باید در این زمینه اقدامات و گام‌های جدی بردارند. همچنین آشنایی لازم با فضاهای مجازی باید توسط خانواده‌ها صورت پذیرد و خانواده‌ها نیز بتوانند آموزش صحیح تعامل با فضای مجازی را به فرزندان خود یاد بدهند تا کودکان و نوجوانان بیشتر از فرصت‌های فضای مجازی به صورت بهینه استفاده کنند و از آسیب‌ها و تهدیدها اجتناب نمایند.

## منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

آرام، احمد و دیگران (۱۳۸۰)، *الحیاه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

آزادی احمدآبادی، علی، فتحعلی، سعید و عبدالکریم خیامی (۱۴۰۰)، *تعریف و واکاوی مفهوم سواد فضای مجازی و نسبت سواد رسانه‌ای با آن، دوفصلنامه دین و ارتباطات*، ۲۸ (۲): ۱۲۷.

ابن ابی جمهور احسائی، محمد بن علی (۱۴۰۵ق)، *عوالی اللئالی العزیزیه*، قم: دار سیدالشهداء للنشر.

ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۷ق)، *النهایه فی غریب الحدیث و الاثر*، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

ابن ادريس حلی (۱۴۱۰ق)، *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.

ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغه*، قم: مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الاسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۲۰ق)، *لسان العرب*، بیروت: دارالصادر.

أبو حبيب، سعدی (۱۴۰۸ق)، *القاموس الفقهي*، دمشق: دارالفکر.

اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق)، *مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الأذهان*، قم:

دفتراانتشارات اسلامی.

اسدی، انسیه؛ ایوبی، حجت‌اله و سلطانی‌فر، محمد (۱۳۹۷)، *آسیب‌شناسی روش‌های تبلیغ دین در فضای مجازی، فصلنامه مدیریت فرهنگی*، ۱۲ (۴۲): ۴۱-۵۳.

اسماعیلی، محسن و نصراللهی، محمدصادق (۱۳۹۵)، *پالایش فضای مجازی؛ حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی، دوفصلنامه دین و ارتباطات*، ۲۳ (۲): ۸۰-۵۳.

الویری، محسن (۱۳۸۶)، *مسجد، ارتباطات و توسعه پایدار، فصلنامه نامه صادق*، ۱۴ (۳۱): ۹۳-۱۰۹.

انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق)، *کتاب المکاسب*، قم: مجمع الفکر الإسلامی.

باهنر، ناصر (۱۳۸۷)، *رسانه‌ها و دین، از رسانه‌های سنتی اسلامی تا تلویزیون*، تهران: سروش.

بجنوردی، سیدحسن (۱۴۱۹ق)، *القواعد الفقیه*، قم: مؤسسه الهادی.

بستانی، بطرس (۱۴۱۷ق)، *محیط المحيط، بیروت: مکتبه لبنان*.

جاویدنیا، جواد، عابدی سرآسیا، علیرضا و عباسعلی سلطانی (۱۳۹۴)، *واکاوی*

*سیاست‌های پالایش محتوی مجرمانه (فیلترینگ) از منظر فقهی، دوفصلنامه دین و*

*ارتباطات*، ۲۲ (۲): ۳۵-۶۱.

جمعی از مؤلفان (۱۳۸۲)، *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*، تهران، حوزه و دانشگاه و سمت.

جهانگیری سهروردی، یحیی (۱۳۸۸) *مسجد مجازی؛ رهیافت‌ها و راهکارها در تبیین جایگاه مسجد در فضای مجازی*، تهران: ثقلین.

حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۸ق)، *الفصول المهمه فی أصول الاثمه - تکمله الوسائل*، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا(ع).

حسینی زبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ق)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد (بی‌تا)، *مفتاح الکرامه*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

حسینی مراغه‌ای، میرعبدالفتاح (۱۴۱۷ق)، *العناوین الفقهیه*، قم: انتشارات اسلامی.

حسینی‌نژاد، سیدمجتبی و منیری حمزه کلایی، حمیدرضا (۱۳۹۶)، *تحلیل و بررسی فقهی*

- اجرای فیلترینگ در فضای مجازی، فصلنامه حکومت اسلامی، ۲۲ (۲): ۲۷-۵۶.
- حسینی شیرازی، سیدمحمد (۱۴۲۸ق)، *من فقه الزهراء علیها السلام*، قم: رشید.
- خجیر، یوسف (۱۴۰۳)، راهبردهای استفاده بهینه از شبکه‌های اجتماعی مجازی در نظام تبلیغی - رسانه‌ای مساجد ایران در سال ۱۴۰۳، فصلنامه مطالعات فرهنگ و ارتباطات، ۲۵ (۶۸): ۷۰-۳۷.
- خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۵ق)، *المکاسب المحرمه*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق)، *کتاب البیع*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، *منهاج الصالحین*، قم: مدینه العلم.
- خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۹ق)، *مصباح الفقاهه*، قم: مکتبه الداوری.
- خیری، امل (۲۰۲۰)، *المسجد الکترونی: آفاق دعویه متجدده*، <https://www.saaaid.net/afkar/158.htm> (تاریخ مشاهده: ۱۹/۵/۱۴۰۴).
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، محمد (۱۴۱۲ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، قم: اسماعیلیان.
- سیدی، سیدمهدی و رسول‌زاده، حسین (۱۳۹۶)، *طرح راهبردی مساجد نسل آینده (منا)*، تهران: سازمان فضای مجازی سراج.
- سیوری، مقداً بن عبدالله (۱۴۰۴ق)، *التنقیح الرائع*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- شکرخواه، یونس (۱۳۹۰)، *واژه‌نامه ارتباطات*، تهران: سروش.
- شهید اول، محمد بن علی (۱۴۱۴ق)، *غایه المراد*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- شهید اول، محمد بن علی (۱۴۱۹ق)، *نکری الشیعه فی احکام الشریعه*، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق)، *مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- شیبانی، محمد؛ جهانگیری کلوخی، محسن و حسینی، سیدعلی‌اصغر (۱۳۹۷)، *درآمدی بر مبانی فقهی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی*، فصلنامه جستارهای فقهی و

اصولی، ۴ (۱۳): ۱۱۹-۱۴۳.

صاحب جواهر، محمدحسن (۱۳۶۲)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ترجمه عباس قوچانی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

ضرابی، عبدالرضا (۱۳۸۴)، *نقش و عملکرد مسجد در تربیت*، در کتاب کارکرد مسجد به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، تهران: نشر رسانش.

طباطبایی، سیدعلی (۱۴۱۸ق)، *ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل*. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۸۰)، *مجمع البیان؛ علی کرمی*، تهران: مؤسسه انتشارات فراهانی. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق)، *ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: مؤسسه الأعلمی. طریحی، فخرالدین (۱۴۰۸ق)، *مجمع البحرین*، تحقیق: سیداحمد حسینی، بی‌جا: مکتب نشر الثقافه الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۵ق)، *الاقتصاد*، تهران: کتابخانه جامع چهل ستون.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ق)، *النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی*، بیروت: دارالکتب العربی.

طوسی، حسن بن علی (۱۳۶۴ق)، *تهذیب الاحکام*، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

طوسی، حسن بن علی (۱۳۸۷ق)، *المبسوط فی فقه الإمامیه*، تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه.

عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۰)، *مطالعات جهانی شدن: دو فضای شدن‌ها و دو جهانی شدن‌ها*، تهران: سمت.

عبدالباقی، محمد فواد (۱۳۶۴ق)، *المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم*، القاهره: دارالکتب المصری.

عراقی، ضیاء‌الدین علی کزازی (۱۴۰۴ق)، *شرح تبصره المتعلمین*، قم: جامعه مدرسین

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق)، *مختلف الشیعه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق)، *تذکره الفقهاء*، قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم‌السلام لإحياء التراث.

علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۸۳)، *قاعده نفی سبیل*. مقالات و بررسی‌ها، ۷۶ (۳۷): ۲۳۱-۲۵۳.

- فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۱۶ق)، *القواعد الفقهیه*. قم: چاپخانه مهر.
- فراهیدی، خلیل (۱۴۱۰ق)، *کتاب العین*، قم: مؤسسه انتشارات هجرت.
- فرخی، میثم (۱۳۹۵)، *سیاستگذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- فرخی، میثم (۱۳۹۳)، *جستاری نظری پیرامون نسبت دین و رسانه از دین رسانه‌ای تا رسانه دینی، فصلنامه معرفت*، ۲۳ (۱۹۸): ۶۱-۷۵.
- فلسفی، محمدتقی (۱۳۶۸)، *الحديث- روایات تربیتی*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- قانع، احمدعلی (۱۳۹۱)، *کتاب ضالّه: رویکردی فقهی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- قرائتی، محسن (۱۳۸۹)، *تفسیر نور*، تهران: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قطب‌الدین راوندی (۱۴۰۵ق)، *فقه القرآن (للاوندی)*، قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۸ق)، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مامقانی، عبدالله (۱۸۷۲م)، *مناهج المتقین فی فقه ائمه الحق و الباقین*، قم: مؤسسه آل‌البيت لإحياء التراث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق) *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*، قم: اسماعیلیان.
- محقق کرکی، علی بن الحسین (۱۴۰۸ق)، *جامع المقاصد*، قم: آل‌البيت لإحياء التراث.
- محقق نراقی، احمد (۱۴۱۵ق)، *مستند الشیعه فی أحكام الشریعه*، مشهد: مؤسسه آل‌البيت (علیهم‌السلام) لإحياء التراث.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، *تاج العروس: تحقیق: علی شیری*، بیروت: دار الفکر.
- مرعشی شوشتری، محمدحسن (۱۳۷۶)، *دیدگاه‌های نو در حقوق کیفری اسلام*، تهران: میزان.
- مصطفوی، حسن (۱۳۷۴)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معین، محمد (۱۳۷۱)، *فرهنگ فارسی*، تهران: دانشگاه امیرکبیر.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۰ق)، *مقنعه*، قم: جامعه مدرسین.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۵ق)، *انوار الفقاهه*؛ کتاب التجاره، قم: مدرسه الإمام امیرالمؤمنین(ع)  
مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۱ق)، *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*، قم: مدرسه امام علی  
بن ابی طالب(ع).

مکارم شیرازی، ناصر(۱۴۲۷ق)، *استفتائات جدید*، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب(ع).  
ملکزاده، محمدحسین (۱۴۰۰)، *جزوه درس خارج فقه فضای مجازی*.  
منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹ق)، *دراسات فی ولایه الفقیه*، قم: تفکر.  
نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ق)، *عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام*، قم: حوزه علمیه  
قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

نرمان، ل. مان (۱۳۷۸)، *اصول روان شناسی*، ترجمه محمد ساعتچی، تهران: امیرکبیر.  
نهاوندی، علی (۱۳۹۹)، *مجموعه گفتارهای فقه رسانه و ارتباطات*، مشهد: به نشر.  
نهاوندی، علی (۱۴۰۰)، *نظام مسائل فقه هنر و رسانه*: نشر مرکز فقهی ائمه اطهار(ع).  
نهاوندی، علی (۱۴۰۲)، *جزوه درس خارج فقه فضای مجازی*.  
هاشمزادگان، علیرضا و غلامی، علی (۱۴۰۰)، *نقد و بررسی مبانی فقهی سیاست جمهوری  
اسلامی ایران در پالایش فضای مجازی (فیلترینگ)*، *دوفصلنامه دین و ارتباطات*، ۲۸  
(۲): ۶۷۷-۶۵۳.

یزدی، محمدکاظم (۱۴۱۰ق)، *حاشیه طباطبایی بر مکاسب محرمة*، قم: اسماعیلیان.  
As, I. (2006). The Digital Mosque: A New Paradigm in Mosque Design. *Journal of Architectural Education*, 60(1), 54-66.  
<https://doi.org/10.1111/J.1531.314X.2006.00067.X>  
Basri, M. (2022). Fenomena cyber mosque dalam ritual salat jumat di masa pandemi covid-19. *Wahana Akademika: Jurnal Studi Islam Dan Sosial*, 9(2), 131-150.  
<https://doi.org/10.21580/wa.v9i2.12615>  
Bunt, G. R. (2000). *Virtually Islamic: Computer-mediated Communication and Cyber Islamic Environments*. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA52203773>  
Channa, G. M., Naz, A., & Mugheri, H. (2025). The adoption and utilization of technology in the mosques: a case study of Islamabad. *Social Science Review Archives*, 3(1), 1-17.  
Cinjee, T. (2021). The relationship and influence of digitalization on religious institutions: A case study of mosques in Western Europe. *Journal of Religious Studies*, 56(4), 451-469.  
Davies, Sandi J. (2017). *Women in the Security Profession*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.  
Khariroh, R. (2022). *Cyber Muslims: Mapping Islamic Digital Media in the Internet Age*,

- ISLAM NUSANTARA*, 3 (2), 101–117.  
<https://doi.org/10.47776/islamnusantara.v3i2.375>
- Khatout, R. (2025). Moral Values in the Digital Age: Exploring the Role of Digital Mosques. *Al Maaref for Researches and Historical Studies*, 10(1), 706-719.
- Mowlana, Hamid. (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*, Thousand Oaks: Sage Publication.
- Purpura, Philip P. (2008). *Security and Loss Prevention: An Introduction*. California: Elsevier Butterworth-Heinemann
- Ramadhan, P. S., Iswan, M., Purwadi, P., Erwansyah, K., Lubis, Z., & Sobirin, S. (2022). Pembuatan dan Penerapan Webiste E-Masjid Untuk Mengembangkan Pengetahuan SDM Pada Masjid Al-Muttaqin Kecamatan Medan Denai. *Jurnal Pengabdian Masyarakat IPTEK*, 2(1), 43-49. <https://doi.org/10.53513/abdi.v2i1.4807>
- Ramli, H., Alkhiami, A., Mohamad, F. H., & Roslan, S. B. (2021). *Exploring the Evolution of the Digital Future and Its Impact on Mosque Architecture* (pp. 141–152). Springer, Singapore. [https://doi.org/10.1007/978-981-33-6560-5\\_16](https://doi.org/10.1007/978-981-33-6560-5_16)
- Sabai, Youssef (2024) La Moschea Digitale, Raccontare Allah nei Tempi del Covid: Il caso delle comunità musulmane in Italia, *Mondi Migranti*, 2 (2): 193-213 Doi: 10.3280/MM2024-002-008
- Whittaker, J. (2004) *The cyberspace handbook*, London and New York: Routledge.